

Віктор АТАМАНЕНКО (*Острозь*)

ІНВЕНТАРНІ ОПИСИ МЕЖИРІЧА XVII СТОЛІТТЯ

Серед джерел для вивчення соціально-економічної історії України XVI–XVII ст. виділяються в окрему групу інвентарні описи шляхетських маєтків. Як окрема категорія історичних документів вони відрізняються, перш за все, описово-статистичним характером фіксації інформації. Саме ця обставина визначає не тільки напрямки конкретно-історичних досліджень, в яких інвентарі є основою джерельної бази, але й особливості методики. Останнє пов'язане і з можливістю дати джерелознавчу характеристику, показати генезу і еволюцію статистичних джерел, виявити в розвитку функції, які вони виконували на початковому етапі свого існування, яким, безперечно, і був зазначений вище період і від якого вони на українському матеріалі досить повно збереглися¹. Ця ж обставина дає можливість за-своїти здобутки історичної науки у використанні історичних джерел статистичної доби з подібним чином зафіксованою інформацією, що вже має приклади в польській та російській історіографії². Певною мірою реалізація подібного завдання на українському матеріалі стосовно господарських об'єктів утруднюється також відсутністю широкого кола виявлених і введених до наукового обігу документів статистичного характеру XVI–XVII ст., котрі б містили інформацію за тривалі проміжки часу і, відтак, давали б змогу трансформувати їх свідчення у ряди і переформовувати кількісну інформацію, подану здебільшого в описовій формі, у форму, придатну для застосування новітніх методик. Усі зі вказаних вище й поки що лише перспективних завдань щодо використання документів статистичного характеру XVI–XVII ст. можуть бути виконані лише на основі ґрунтовного джерелознавчого аналізу і виявлення інформаційних можливостей, чого, при всій великій увазі дослідників і досить тривалій традиції,

¹ Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. // Наукові записки: Острозька академія. – Острозь, 1998. – Т.1. – Ч.ІІ. – С.16–27.

² Łowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI: Zaludnienie w roku 1528. – Poznań, 1998; Милов Л.В., Булгаков М.Б., Гарскова И.М. Тенденции аграрного развития России первой половины XVII ст.: историография, компьютер и методы исследования. – М., 1986.

досі ще не проведено. Основну увагу істориків привертали так звані протостатистичні джерела – описи війська, поборові реєстри, тарифи подимного, люстрації тощо, – інформативність яких під кутом зору соціально-економічної проблематики є вузькою (особливо з точки зору характеристики рівня розвитку окремих маєтків чи їх сукупностей – ключів і волостей), а довіра до них, з точки зору вірогідності, завжди викликала певні застереження³.

Протостатистичні джерела представляють державний рівень творення облікової документації і дають можливість оцінки не всієї сукупності аспектів соціально-економічної проблематики, але на значних теренах, в межах староств, повітів, воєводств та ін. Інформативнішими за фіксацією показників господарського розвитку треба вважати описи, здійснені при проведенні різноманітних майнових операцій, пов'язаних з заставою, орендою, продажем, успадкуванням, даруванням, поділом. Ці документи описують, як правило, невеликі господарські комплекси, але часто зі значною кількістю показників. Дана обставина не поширюється, щоправда, на поділи магнатських латифундій, коли фіксувалися лише маєтки, але в цих випадках паралельно створювалися високоінформативні описи з детальною характеристикою і окремих господарських об'єктів. Подібні операції і створенні під час їх проведення документи вимагали відповідного нотаріального засвідчення та контролю з боку контрагентів, їх представників чи урядів (ревізори, старости, третейські судді, возні тощо). У випадках, коли йшлося про маєтки дрібної і середньої шляхти, такі документи мали спорадичний характер і збереглися майже виключно на рівні зовнішньомаетковому, тобто на рівні фіксації маєткових операцій у відповідних державних установах. Що стосується великих маєткових комплексів, власниками яких були здебільшого українські князі та їх вже іноетнічні, найчастіше польські, спадкоємці, то можна говорити про інший в кількісному і якісному відношеннях рівень їх забезпечення джерелами описово-статистичного характеру. Пояснюється це кращою збереженістю магнатських архівів, обумовленою надійнішою захищеністю від різноманітних природних і суспільних катаклізмів, вищою інтенсивністю творення подібних документів у силу складності управління громіздкими господарськими комплексами, якими були магнатські латифундії, та необхідністю постійного контролю над посесорами і урядниками⁴. Фактором, який звужує можливості виявлення джерел статистичного характеру латифундійного походження, є майже повна відсутність їх серед документів волинських судово-адміністративних установ, тобто у зовнішньомаетковій документації⁵.

Прикладом досить доброго збереження інвентарів магнатських маєтків у складі зібрань родинних документів є архів князів Сангушків, в якому

³ Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI–XVII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1978. – Вип.14. – С.90.

⁴ Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Вып.V. – С.146–158.

⁵ Атаманенко В.Б. Вказ.пр. – С.16.

зібрано документи як самих Сангушків, так і князів Острозьких, Заславських та ін. Ці джерела відомі дослідникам, їх інформація використовується у вивченні соціально-економічної проблематики. Дочекалися вони, хоч і не в повному обсязі і не в усій сукупності, також і джерелознавчої характеристики⁶. Важливою в ній є спрямованість на показ інформативних можливостей саме джерел статистичного характеру та, в першу чергу, на прикладі окремих маєтностей.

Описи Межиріччя Острозького також добре відомі дослідникам, але використовувалися епізодично⁷. В той же час не показана їх значна роль не лише у вивченні одного з волинських міст та його околиць у XVII ст., а й можливість розгляду одного з, можливо, унікальних для українських міст варіанту містотворення і роль у цьому князів Острозьких. Остання, до речі, на основі острозького інвентаря 1620 р., складного і досить багатого джерела статистичного характеру, висвітлена нещодавно, що зайвий раз підтверджує як інформаційний потенціал цього різновиду джерел, так і зростання уваги до них в сучасній українській історіографії⁸.

Способами створення і розбудови волинських міст були: заснування на сирому корені, тобто у незаселених, але зручних місцях; перетворення з сіл, які ставали відповідно “старими” (Старі Дорогостаї, Старий Голятин), а міста при цьому одержували попередню назву сіл (Дорогостаї, Голятин) або змінювали назву; розбудова поряд із “старими” містами як їх продовження за певними географічними межами (річками) з додаванням часто до назви прикметника “новий” (Новий Заслав, Нове місто Кароліна при Острозі тощо). Становлення міста – локаційний процес – складається з

⁶ Ковальський Н.П. Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV–XVII вв. в архиве Сангушек // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР: Источниковедение. – Вильнюс, 1968. – С.35–41; *його ж.* Документи архива Сангушко как источники по социально-экономической истории Речи Посполитой XVI – первой половины XVII в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов (21–23 сентября 1982 г.). – Ужгород, 1982. – С.243–244; *його ж.* Документи родинного архіву Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела соціально-економічної історії України // Архіви України. – 1983. – №3. – С.60–63.

⁷ Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С.113–157; Ковальський Н.П., Мыцький Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины. – Днепропетровск, 1984. – С.23; Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.92; Ковальський М.П. Акт поділу володінь кн. В.-К.К.Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. // Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С.112–127.

⁸ Ворончук І.О. Роль князів Острозьких в розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Староколястинів і край в просторі і часі. – Хмельницький; Староколястинів; Самчики, 1997. – С.46–58; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Пер., упор. і передм. І.Ворончук. – К.; Староколястинів, 2001. – С.73–91.

трьох основних частин: правової локації, просторової локації та утвердження міського самоврядування⁹. Подібна структура локаційного процесу має бути, очевидно, доповнена за рахунок поділу всіх його складових частин на власницьку і королівську. Зрозуміло, в усій повноті сукупність власницьких етапів не була обов'язковою в кожному окремому випадку. Часто міста створювалися за привілеями самих “божою милістю” волинських князів (наприклад, надання у 1633 р. князем Ю.Заславським листів на осаду міст Ташків та Славутина, підтверджене князем В.-Д.Заславським у 1637 р.) з наданням магдебурзького права і звільненням на двадцять років¹⁰. Про можливе подібне надання Межирічу поки що невідомо, але в 1596 р., тобто за десять років до королівського локаційного привілею, він уже фігурує у зізнанні луцького возного як місто, а його мешканці як міщани¹¹. Безсумнівно, що стосовно цього поселення повинно було бути відповідне рішення кн. В.-К.Острозького, а в свідченнях возного знайшла відображення не лише характерна для його кола поінформованість, але й, можливо, відповідна просторова локація, здійснена князем. Таким чином, можна в даному випадку говорити про типовість локаційної практики волинських князів, одним з піонерів якої, очевидно, був князь В.-К.Острозький¹².

Завершення процесу перетворення Межиріча на повноцінне місто було здійснено хоч і за життя старого князя, але в основному його сином Янушем, якому за поділом 1603 р. відійшов і Межиріч. У результаті цього поділу Острозька волость, розділена між синами В.-К.Острозького, включала згодом до свого складу 4 міста: Острог, Нове місто, Воля Кароліна (два останні було об'єднано), Межиріч і Верхів¹³. Така досить значна кількість міст в межах однієї волості, хоча в даному випадку можна говорити про дві Острозькі волості, не була рідкістю для магнатських латифундій Волині першої половини XVII ст. Цікавішим є факт концентрації міст на невеликій площі, оскільки від Острога, який, безперечно, залишався головним центром не лише волості, але й одним з найважливіших осередків усіх українських володінь Острозьких, вони розташовувалися досить близько. Найвіддаленішим був Верхів, який знаходився на відстані майже 16 км на “острозькому гостинці”, а от Нове місто та Межиріч власне межували з Острогом – з певною часткою умовності можна

⁹ *Залць А.Є.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С.1, 11, 14; *Ковальський Н.П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII в.): Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – С.7, 10–11.

¹⁰ *Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków* (далі – AS). – №64/13. – S.52–59.

¹¹ *Архив Юго-Западной России.* – К., 1863. – Ч.III. – Т.1: Акты о козаках (1500–1648). – С.101–105.

¹² *Володіння князів Острозьких...* – С.78–79; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.171–189.

¹³ *Центральний державний історичний архів України у Києві.* – Ф.25: “Луцький гродський суд”. – Од.зб.39. – Арк.52–69-зв.

говорити про своєрідний “мегаполіс” другої чверті XVII ст. Коли порівняти за тарифом 1629 р. кількість домів комплексу Острог–Межиріч та найбільших волостей Волині, то можна побачити, що все населення кожної з них перевищує кількість міщан комплексу в 1,05–1,4 рази (Дубенська, Зв’ягельська, Рівненська, Олицька, Хупківська, Полонська волості та Ковельське староство), не рахуючи крупних – Степанської, Корецької та Новозаславської волостей. Та навіть поступаючись в кількості міського населення серед магнатських волостей лише Корцю, вся Острозька волость характеризується традиційним (як, до речі, і Корецька волость) співвідношенням міського та сільського населення, де перше становило приблизно третину всього населення¹⁴. Подібна питома вага міського населення характерна для всієї Волині, за винятком її південно-східної частини та волинсько-київського пограниччя (Зв’ягель, Хупків, Старокостянтинів, Базалія, Красилів, Остропіль, Гриців). Якщо ж вважати міським поселенням і Верхів, Острозька волость збільшить питому вагу міського населення і дещо наблизиться до показників, характерних для південно-східної Волині. Тут варто зауважити, що в дійсності існував не комплекс Острог–Межиріч, а сукупність володінь Януша та Олександра Острозьких у Острозькій волості і саме за рахунок Межиріча кількість міщан в обох частинах не дуже відрізнялася. Оскільки “нові” додатки безпосередньо до Острога належали спадкоємцям Олександра і з’явилися пізніше перетворення Межиріча на місто, то їх розбудову можна розглядати як завершення творення окремої міської структури, паралельної комплексу частина Острога–Межиріч. Таким чином, можна говорити про формування у першій чверті XVII ст. навколо Острога і на його базі двох міських структур, першою з яких (хронологічно) і був Межиріч.

Здавна будучи своєрідним оборонним передмістям Острога з боку Заслава, – варто згадати відображені у Острозькому літописці події 1578 р. – Межиріч ще до кінця XVI ст., коли він згадується як містечко, та до королівського привілею 1605 р. з організацією та функцією повинен був мати характер міського поселення. Так, на 1542 р. тут знаходився один з чотирьох на всю Острозьку волость дворець-фільварок¹⁵, який поряд з укріпленнями навколо Межиріча відігравав оборонну роль та, очевидно,

¹⁴ Проблема співвідношення міського й сільського населення належить до дискусійних; в усіх випадках воно є вищим від вказаних нами. Див.: *Ворончук І.О.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: Стан, проблеми, методи // Південний архів: Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип.2. – С.124.

¹⁵ *Кулаковський П.М.* Остріг і Острозька волость XVI–XVII ст. в документах Литовської та Руської (Волинської) метрик // Матеріали VI Острозької конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1996. – С.117; *Ковальський Н.П.* Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения, 1981. – М., 1985. – С.49–56; *Зяць А.Є.* Острог в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С.32–36.

став початком замку. Особливістю розташування замку в Межирічі можна вважати його приналежність безпосередньо до системи міських укріплень і розміщення на найнебезпечнішій ділянці при Заславській брамі. Таким чином, замок, згідно з інвентарями, значною мірою залишався “дворцем”, відігравав роль не останньої надії, не останнього притулку оборонців, на відміну від переважної більшості волинських замків, розташованих при містах. Згодом завдання першочергової участі в обороні було поширено і на францисканський кляштор, який підпирав замок з тилу, був включений в систему міських укріплень і розташувався на території міста. Заданість на захист підступів до Острога не могла не позначитись на долі Межиріча-міста, стискуючи його давніми валами; на неї також не могла не впливати близькість Острога, одного з найбільших волинських міст з його трьома ярмарками і розвинутим ремеслом¹⁶. Саме з цими обставинами можна пов'язувати відсутність в інвентарях Межиріча таких категорій, як перед-містя чи воля.

Кількісні характеристики Межиріча первісно представлені у поборових реєстрах кінця XVI ст. Зафіксована в них кількість оподаткованого населення є мізерною, можливо, через татарські спустошення чи пільги, надані В.-К.Острозьким на етапі власницької локації. Відтак, інформація поборових реєстрів не може братися до уваги в силу її явної невірогідності. Власницькі описи Межиріча, де він фігурує разом з Острогом, згадуються під 1621 р. та 1627 р.¹⁷ Описи лише Межиріча відомі за 1640, 1643, 1650, 1698 рр. Всі вони і зберігаються в рамках однієї архівної справи в архіві Сангушків¹⁸. Загальної назви жоден з цих інвентарів не має, а починається з назви відповідної частини поселення: 1640 р. – замку, 1643 р. – міста. Відповідно і послідовність розташування описуваних частин міста в кожному інвентарі різна. Інвентар 1640 р. складено при відібранні Межиріча від одного старости (Мосціцького) і передачі іншому (Білоблотькому), здійсненого служебниками В.-Д.Заславського Абрамом Модзалевським та Яном Менчинським в присутності возного Яна Деска, котрі своїми підписами це і засвідчили. Не зважаючи на назву опису “Інвентар міста Межиріча з належними до нього селами”, останні в ньому відсутні, а зважаючи на невелику (втричі меншу) кількість мешканців порівняно з тарифом 1629 р. та інвентарем 1643 р., можна вважати, що цей документ і в міській своїй частині зберігся не повністю. Найповнішим з описів Межиріча є інвентар 1643 р.¹⁹ Починаючи з опису міста з міськими укріпленнями, він також включає описи замку та межиріцьких сіл. Він єдиний містить вказівку на час надання місту магдебурзького права та опис

¹⁶ Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. – С.49–56; Заяць А.Є. Острог в XVI – першій половині XVII ст. – С.32–36.

¹⁷ Ковальський Н.П. Акт 1603 года... – С.121; Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Вказ.пр. – С.23; Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С.92.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118.

¹⁹ Ibidem. – С.93–100.

ринкової площі, на якій стояло 26 будинків, 6 різницьких яток та 5 кузень, а також невелика ратуша (складалася лише з однієї кімнати-світлиці). Інвентарі 1650 та 1698 рр. починаються з опису міських укріплень і замку, які є незначними в силу зруйнованості міста; у першому наявний також і опис волості – ключа, у другому він представлений описом тільки села Бельмаж. Дані про Межиріч на 1698 р. містяться у двох описах, один з яких можна вважати свого роду підготовчим, оскільки він чітко не структурований і в ряді випадків зазначається (очевидно, з цим пов'язане і створення у 1698 р. іншого інвентаря) необхідність перевірки прав міщан, шляхти і кляштора на нерухомість. Вимога щодо надання доказу на право володіння є і в іншому описі за 1698 р., але лише в двох випадках щодо кляштора та одному – щодо шляхти: від ченців вимагали підтвердження на володіння 10 городами та від п. Кроликовського – на частину ґрунту, званого “Гайківщина”²⁰.

Межиріч був розташований між ріками Вілія та Збитенка при впадінні другої в першу і, відтак, мав добрий природний захист. З іншого боку, ріки обмежували можливості територіального розвитку міста. Збитенка в описах 1640 та 1643 рр. названа Залюбівкою; в недатованому інвентарі зі збірки Браницьких, який М.П.Ковальський відносить до 1651–1653 рр., вона названа Зідібушею, а С.Кардашевич називає її Тетерівкою²¹. Безперечно, розвиток Межиріча як міського поселення стримувала близькість Острога з його волями, Новим містом, зручнішим розташуванням, кращою захищеністю, вищим рівнем розвитку. Першочерговість для Межиріча оборонних функцій позначилась і на характері фіксації його населення в інвентарях. Так, описи 40-х років XVII ст. фіксують населення не за місцем проживання (вулиця), а за десятками, яких на 1643 р. було десять і які об'єднувало 336 міщанських пляців. Не був Межиріч структурований, на відміну від близького Острога, і за національною ознакою: до складу кожного окремого десятка могли входити як християни, так і євреї (до речі, останні відокремлено згадуються у “підготовчому” інвентарі 1698 р.). Протягом всього XVII ст. Межиріч характеризувався незначною питомою вагою єврейського населення, яке становило майже 4% на 1643 р., а на середину століття – майже 7,5%; дані про становище на початок Визвольної війни, які можна встановити за вказівками про кількість осілих помешкань і пусток, свідчать про їх проміжний порівняно з вказаними цифрами характер (майже 6,7%). На кінець XVII ст. при відомому зменшенні кількості населення, яке в Межирічі зменшилось в 5 разів, і тенденції до збільшення питомої ваги євреїв у волинських містах, тут мешкали всього 3 єврейські родини. В даному випадку цей показник

²⁰ Ibidem.— S.113.

²¹ Ковальський М.П. Документальні джерела з історії Острога і Острожчини, виявлені в Головному Архіві Давніх Актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С.71; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – S.204.

можна вважати свідченням остаточного перетворення Межиріча у сільське поселення, навіть попри його правовий статус міста.

Паралельно з розвитком Межиріча як міста відбувалося і формування волості. До складу Межиріцького ключа входили села Завидів, Буща (при ньому в урочищі Мостиська існував фільварок), Борщівка, Грем'яче, Бельмаж²²; з них на 1650 р. не згадується Грем'яче, а на кінець XVII ст. належним до Межиріча згадується лише Бельмаж²³. Деякі з цих населених пунктів входили до фундації на утримання Острозької Академії²⁴, а їх включення Янушем Острозьким до складу Межиріцького ключа можна розглядати як один із способів фінансового обмеження можливостей функціонування цього закладу або, що менш імовірно з точки зору необхідності творення волості при місті, припустити досить пізній час (після ліквідації Острозької Академії у 1636 р.) обростання Межиріча залежними селами. Такими населеними пунктами були Бельмаж з фільварком, “здавна на школу наданий”, та Завидів²⁵. Як окрема територіально-господарська одиниця Межиріцький ключ фігурує тільки у документах внутрішньо-маєткового походження, а всі фіскальні документи державного походження трактують і місто, і приналежні до нього села як складові Острозької волості²⁶. До того ж в тарифі подимного 1629 р. перелік Межиріцьких сіл розриває с. Гульча (між Межирічем та Бущею). Таким чином, можна говорити про тривалість процесу складання ключа, а також про те, що державні податкові документи не фіксували деяких деталей організації крупних маєткових комплексів, якими, безперечно, були волості.

Із зрозумілих причин документи державного походження не містять описів міських укріплень і замків приватновласницьких міст. Інвентарі Межиріча подібну інформацію в розпорядження дослідників надають, що особливо важливо з огляду на його оборонні функції в складі Острозької волості. Послідовність описів укріплень та їх місце в структурі інвентарів неоднакове. У 1640 р. вона така: двір (замок), помешкання старости, міські укріплення з наявними гарматами, далі йдуть приміські млини і стави та реєстр міщан; у 1643 р. – описи укріплень містяться після опису міста і перед описом ключа. У 1650 та 1698 рр. укріплення не описувалися, а після вказівки про їх стан подається опис міста, розірваний у другому випадку ще раз вказівкою на стан замку.

Про стан оборонних споруд і увагу власників чи урядників до їх утримання можна говорити лише на підставі описів 1640 та 1643 рр., оскільки решта інвентарів фіксують наслідки руйнувань в результаті військових дій та відносяться до часу, коли про підтримку укріплень в належному стані

²² Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.27, 29, 32, 37, 39, 45.

²³ Ibidem. – S.112.

²⁴ Ковальський М.П. Документальні джерела... – С.66; Мицик Ю. “Postanowienie na akademię Ostrozka” // Острозька давнина... – С.120–121.

²⁵ Там само.

²⁶ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930. – С.37.

говорити важко. Про відносну стабільність регіону можна говорити починаючи з 1659 р., під яким інвентар 1698 р. фіксує відбудовану міщанами церкву на ринковій площі²⁷. Так чи інакше, але на 1698 р. міські укріплення й замок були повністю спалені, а обидві міські брами сильно постраждали і через пошкодження склепінь були близькими до повної руйнації²⁸. Підготовчий інвентар 1698 р. згадує “армату”, передану на зберігання францисканцям, від чого вони відмовлялися, незважаючи на свідчення про це в інвентарі 1659 р.²⁹ Подібний вигляд мають укріплення і у 1650 р.

Місто мало дві в'їзні кам'яні брами – Острозьку (в майбутньому, очевидно, була перейменована в Дубенську³⁰) та Заславську, – до яких вели мости. Заславська брама перебувала в кращому стані, що було пов'язано з її ключовою роллю в обороні міста. Острозька брама як у 1640 р., так і в 1643 р., зазнавала постійних пошкоджень через стан покрівлі і майже вся згнила. На міських валах було 7 дерев'яних башт, які потребували значного ремонту³¹. Усталених власних назв башти не мали, а йменувалися за своїм розташуванням: на розі від замку до Заслава – велика на валі з боку Заслава, на розі валу з боку князівського фільварку – середня (“takze szrednia”) на валі з боку фільварків, на розі від млинів, на розі валу з боку Острога (башта над Острозькою брамою не була описана, очевидно, через відсутність у ній зброї). В інвентарі 1643 р. башти названі: на валі від Заславської брами – наріжна з боку замкового фільварку, з боку вигону (під цією назвою вказано дві башти), з боку ставу – з боку Острога, від Заславського мосту³². Таким чином, башти розташовувалися так, що в сукупності з брамами кожен бік міських укріплень, які мали форму неправильного чотирикутника, за винятком валу з боку впадіння Збитенки до Вілії (північно-східний вал), мав по три (дві наріжні та одна посередині) башти. Начебто найслабше укріплений північно-східний вал в дійсності посилювався за рахунок оборонного францисканського кляштора та замку-двору. Останній також мав підсилювати захищеність Заславської брами³³. Про оборонний характер кляштора свідчать мури з чотирма наріжними баштами, які були вищі за них на 5 м, кляшторного будинку з чотирма баштами висотою 17,5 м, бійниць, рову, товщини мурів, яка сягала 1,5 м, а висота яких коливалася від 5 до 8 м³⁴. В усіх міських баштах знаходилися гармати, а при наріжній – Острозькій – розташовувався цейхгауз. На брамах і баштах було встановлено мортири, гармати (“działa”), гарматки (“działka”), шмигівниці,

²⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.96.

²⁸ Ibidem. – S.103.

²⁹ Ibidem. – S.96.

³⁰ *Molendziński K.* Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim // *Rocznik Wołyński*. – 1935. – T.IV. – S.112.

³¹ Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.5.

³² Ibidem. – S.22–23.

³³ Детальний опис кляштора див.: *Molendziński K.* *Op.cit.* – S.113–133.

³⁴ Ibidem. – S.113–114.

гаківниці та органки. Мортири були поставлені на Заславській брамі (1), башті над нею (1) та на Наріжній башті від млинів (1, розірвана), а органки стояли лише на брамах, оскільки саме тут, у першу чергу, існувала можливість зосередження значної живої сили штурмуючих³⁵.

Сумарна вогнева потужність валів за інвентарем 1640 р. була такою: з боку Заслава (південний схід) – 2 мортири, 3 гармати, 9 гарматок, 4 шмигівниці³⁶, 4 гаківниці³⁷, 19 органків; від вигонів (південний захід, протилежний злиттю річок бік) – 2 мортири (одна з них розірвана), 2 гармати (в тому числі одна не направлена), 9 гарматок (з них дві розірвані), 9 шмигівниць, 2 гаківниці (на південному розі міських укріплень з боку р. Вілія); від ставків (північний захід) – 1 мортира (розірвана), 2 гармати, 6 гарматок (з них дві без засувів і клину для вставляння набоїв), 23 органки; з боку впадіння Збитки в Вілію (північний схід) – 1 гармата, 4 гарматки (з них дві без засувів і клину для вставляння набоїв), 1 шмигівниця, 2 гаківниці³⁸. Інвентар 1643 р. свідчить про помітне зменшення як в кількісному (з 93 до 73), так і в якісному відношенні вогневої міці Межириччя. Проявом останнього можна вважати появу кізок³⁹ при зникненні гаківниць, зменшенні кількості гармат невеликого калібру (на чотири, чи – 17%), шмигівниць (на шість, чи – 50%) та органків (на п'ять, чи – 12%, щоправда, урізноманітнилися поєднання стволів в органках)⁴⁰.

Жоден з інвентарів не містить опису францисканського кляштора, хоча його оборонне значення зрозуміле з уже згаданого вище факту передачі на зберігання ченцям гармат у 1659 р.⁴¹ Також зрозуміло є відсутність в інвентарях 1650 та 1698 рр. описів замку. Вони лише фіксують його стан: “wniwezc” спалене чи “funditus spalone”⁴². Відсутність опису замку у інвентарі 1643 р., схоже, слід шукати у причинах його створення, які в тексті, на жаль, відображення не знайшли. Відтак, опис Межирицького замку міститься лише в неповному інвентарі 1640 р.⁴³ Названо його тут будівлею (gmach). До замку вели подвійні ворота, а він з усіма будин-

³⁵ Органи, органки, пекельна машина – багатоствольна зброя (рядами чи в барабані), яка заряджалася спереду і з якої стріляли здебільшого залпом: *Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej.* – Warszawa, 1987. – S.115.

³⁶ Шмигівниця – гармата, що вживалася спільно з довгими гарматами малого калібру і з вагою пострілу 4–8 фунтів: *Kwaśniewicz W. Op.cit.* – S.160.

³⁷ Гаківниця (аркебуза) – 1) легка вогнепальна зброя калібру близько десяти міліметрів з прикладом, подібним до прикладу куші; 2) довга ручна вогнепальна зброя, яка використовувалася лише при обороні мурів і мала на стволі гак для оперття на мур чи іншу опору і, таким чином, зменшення віддачі при стрільбі: *Kwaśniewicz W. Op.cit.* – S.7–8.

³⁸ *Archiwum Państwowe w Krakowie.* – AS. – №118. – S.5–8.

³⁹ Коза, ескопета, петринал – коротка вогнепальна зброя, трохи довші за пістолет: *Kwaśniewicz W. Op.cit.* – S.117–118.

⁴⁰ *Archiwum Państwowe w Krakowie.* – AS. – №118. – S.22–24.

⁴¹ *Ibidem.* – S.96.

⁴² *Ibidem.* – S.57, 103.

⁴³ *Ibidem.* – S.1–4.

ками і приміщеннями був оточений парканом, який на час створення інвентаря потребував ремонту. Напроти замку знаходилася брама з башточкою й воротами, де було розташовано 3 старі стайні (четверту повалило вітром – !) і на подвір'ї спустила “masztarnia” (очевидно, приміщення для конюхів). При стайнях містилися й старостинське помешкання з 4 світлиць з сінями й мурованими камінами та пекарні з піччю. Резиденція власників (будинок-gmach) була двоповерховою. Власне, помешкання займало весь другий поверх і складалося з 3 великих кімнат (одна з них була їдальнею, прикрашеною 5 прапорцями), 5 світлиць, каплиці та інших приміщень. Нижній поверх займали приміщення господарського призначення: кухня, пивниці, пекарні. В подвір'ї також були такі господарські об'єкти, як криниця та лазня в паркані. На сьогодні від замку залишився лише димар від печі, очевидно, кухонної⁴⁴.

Населення Межиріччя не було численним, але до 1648 р. зростало, хоч і незначними темпами. Так, тариф подимного 1629 р. фіксує 313 димів, а інвентар 1643 р. – 369 димів (більше на 18%). При цьому сільське населення ключа зменшилося за цей час приблизно в такому ж співвідношенні. Найбільшим з сіл була Буца, в якій проживало понад половину всього сільського населення, а найменшим – Завидів. Структура Межиріцького ключа виглядає досить дивно і алогічно, оскільки включає населені пункти, відокремлені від центра ключа селами Острозької волості: Буца – Людчином, Дерев'янчим та Глухами, а Грем'яче – Попівцями та Грозовим. Оскільки Людчин і Попівці були духовними маєтками і належали відповідно на час поділу Острожчини між Янушем і Олександром Острозькими острозькому ксьондзу та пречистенському священику, то їх невключення до складу ключа можна пояснити; з іншого боку, в Бельмажі мешкало 23 селянина архієпископа, що не завадило його виділенню до складу Межиріцького ключа⁴⁵. Села ж Дерев'янче і Грозів за актом поділу 1603 р. відходили Я.Острозькому і ніяких ускладнень, пов'язаних з їх перепідпорядкуванням, виникнути не могло.

Власницьке господарство Межиріцького ключа було досить представницьким. Воно включало в себе замковий фільварок, бельмазький фільварок, новозбудований на 1643 р. фільварок в Мостиськах при с. Буца, новозбудований у 1643 р. двір з винницею в Борцівці. На 1653 р. двір залишився лише в Бельмажі⁴⁶. Частиною угідь ключа володів францисканський кляштор. Йому належали 6 фільварків (тут, очевидно, в значенні самостійних в господарському відношенні полів), міські пляци; йому ж ішла десятина з урожаю бельмазького фільварку. Частиною приміських полів володіли міщани (23 фільварки). Виходячи з назви башти “на валі середня від фільварків” (1640 р.), зміненої в інвентарі 1643 р. на “башту від вигону”, міські і кляшторні фільварки знаходилися на південний захід

⁴⁴ Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С.91.

⁴⁵ Ковальський Н.П. Акт 1603 года... – С.126.

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.71.

від міста між ріками Вілією та Збитенкою. Фільваркове господарство традиційно було орієнтоване на вивіз збіжжя для продажу – до селянських повинностей належали вивезення його до Бугу (з дворища по три підводи, з половини і чверті дворища по три чи чотири підводи з супрягою, а бельмажці мали вивозити збіжжя на відстань до 15 миль) та його переробка на місці. Так, в Межирічі, згідно з інвентарем 1643 р., функціонували три винниці на 6,6 та 10 котлів, а 10 чоловік (з них 6 – євреї) шинкувало горілкою, в Бущі була корчма з винницею на 8 котлів, в Мостиськах – корчма з винницею на 6 котлів, в Борщівці – винниця на 6 котлів)⁴⁷. Будівництво протягом 1640–1643 рр. винниць у Мостиськах та Борщівці було пов'язане, як і створення дворів з урядкуванням в Межиріцькому ключі Яна Білоблещого⁴⁸.

У Межиріцькому ключі було два фільварки, в Бущі та Бельмажі, а також згадуваний в інвентарях приміський князівський фільварок та двір в Борщівці. Відомості про села, що належали до того чи іншого фільварку, в інвентарі 1643 р. відсутні, але можна припустити, що його структура відтворює ці господарські комплекси: Завидів і Буща відокремлені від Грем'ячого і Бельмажа Борщівкою, в якій розташовувався двір і відповідно існувало окреме від фільваркових комплексів ключа господарство. Подібна господарська структура Межиріцького ключа знаходить підтвердження і в географічній локалізації її складників – сіл, а також у відмінностях в розмірах грошового чиншу у виділених нами фільваркових комплексах⁴⁹.

За кількістю селянських господарств найбільшим у Межиріцькому ключі був Бущанський фільварок: 160 димів у 1629 р. та 130 господарств у 1643 р. (3 дворища, 37 півдворищ, 56 чвертьдворищ, 19 городів, 2 козацькі та одне попівське господарство в Бущі та 11 чвертьдворищ і одне чиншове господарство в Завидові)⁵⁰. Згідно з інвентарем 1643 р. з цього фільварку виходило 28 плугів, причому їх кількість у Бущі і Завидові була майже однаковою (15 та 13) та виставлялося 106 (96+10) підвод для вивезення збіжжя до Бугу. З Бельмазького фільварку виходило 10 плугів та виставлялося 36 підвод; причому при меншій кількості господарств у Грем'ячому, це село виділяло більше як плугів, так і підвод. Бортівка з її “дворком” виставляла 24 підводи та 4 плуги. На середину XVII ст. землі Межиріцького ключа на волоки переміряні не були, хоча вони й згадуються в окремих випадках: в Бельмажі було 9 пустих волок⁵¹. Приблизні розміри дворищ можна встановити за вказівкою інвентаря 1643 р. про те, що у попередньому році з 1,4 пустих дворищ було зібрано 48 кіп жита. Цей показник слід вважати явно заниженим, що могло бути пов'язаним як з низькою якістю обробітки пусок, так і неврожайним роком.

⁴⁷ Ibidem. – S.19, 20, 31, 32, 38.

⁴⁸ Ibidem. – S.4.

⁴⁹ Ibidem. – S.27, 30, 41, 46.

⁵⁰ Ibidem. – S.27–31; Баранович О. Залюднення України... – С.37.

⁵¹ Archiwum Państwowe w Krakowie. – AS. – №118. – S.47.

За прибутковістю села Межиріцького ключа без врахування фільваркового врожаю суттєво різнилися між собою. Найвищою вона була для Бущі (1777 злотих) та Бельмажа (743 злотих 3 гроші), а для решти вкладалася в проміжок 231–379 злотих. Ці суми включали в себе грошові і натуральні чинші, оренду корчм та млинів, плату від мельників за звільнення від відгодівлі свиней, платежі за пустки, стацію, прибутки зі спуску ставків й продажу садів, гроші за підводи до Бугу. Фільварковий засівок, зазначений лише щодо Бельмажа (інвентар 1643 р.), становив 38,5 мац жита, що за умови трипільної системи свідчить про близько 120 моргів усіх полів⁵². Десятина з засівку цього фільварку йшла на францисканський кляштор. Тільки щодо Бельмазького фільварку вказується кількість худоби⁵³. На 1650 р. у відбудованих фільварках було висіяно 13 мірок вівса, одна мірка ячменю, одна чверть гороху, дві дубенські маці гречки, одна чверть проса в Бельмажі, 11 мац жита в Бущі та 1 мірка жита в Борщівці⁵⁴ при кількості селянських господарств відповідно 63, 113, 23. Про питому вагу фільваркового врожаю в структурі прибутків Межиріцького ключа свідчать дані з Бельмажа, зафіксовані в інвентарі 1643 р., коли з загального прибутку у 743 злотих і 3 гроші 600 злотих (близько 81%) планувалося одержати з продажу зібраного жита; цей відсоток має бути ще вищим при врахуванні інших зернових. Щоправда, в Бельмажі не було млинів і ставів, оренда яких разом зі спуском чи не завжди була найприбутковішою. Так, наприклад, у 1643 р. з усього ключа вона становила понад 3667 злотих, в той час як сума з Межиріча без спуску і оренди ставків дорівнювала 959 злотим, а з усіх сіл ключа – 2465 злотим. Додамо, що тут використовувалося 7 ставків.

Інвентарі Межиріцького ключа, особливо найповніший з них – опис 1643 р., містять свідчення, які можуть використовуватися також при дослідженні різних аспектів селянського господарства та змін в складі населення. На їх прикладі можна простежити господарський розвиток Волині в один з найскладніших періодів історії України, визначити людські та матеріальні втрати, а також і темпи відбудови, місце в культурному житті, яке в Межирічі було представлене, крім францисканського кляштора, єврейською школою та польським шпиталем, до чого можна додати й межиріцьку папірню тощо. Ґрунтовна ж джерелознавча характеристика інвентарів Межиріцького ключа як джерел статистичного характеру і власницького (внутрішньомаєткового походження) цілком може стати підставою для монографічного вивчення Межиріча та навколишніх населених пунктів.

⁵² Норми висіву у Луцькому повіті за даними гродських документів другої половини XVI ст. коливалися в межах 0,5–1 маца на морг (див.: *Атаманенко В.Б.* Селянське господарство Волині другої половини XVI ст.: Деякі аспекти вивчення // *Матеріали І–ІІІ науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”* (1990–1992). – Остріг, 1992. – Ч.І. – С.91). Відповідно, орні землі Бушчанського фільварку досягали 240 моргів.

⁵³ *Archiwum Państwowe w Krakowie*. – AS. – №118. – S.45.

⁵⁴ *Ibidem*. – S.71, 75.